

Klaudia Jerz

Obywatelka rzymska "ułomną osobą fizyczną"

Studia Prawnoustrojowe nr 7, 157-168

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Klaudia Jerz

Lublin

Obywatelka rzymska „ułomną osobą fizyczną”

1. W społeczeństwach państw antycznych status prawny i społeczny kobiet został zdeterminowany przypisaną im pierwotnie rolą matek i strażniczek życia rodzinnego, działających w ramach decyzji podejmowanych przez mężczyzn jako wyłącznych zwierzchników rodzinnych. Wszechobecny patriarchy, powołujący mężczyznę (ojca, męża) do roli jedynej podmiotu praw i obowiązków, wynikających ze sprawowania przewodniej roli, zarówno w sprawach państwowych, statusu prywatnoprawnego, jak i co do władzy zwierzchniej w rodzinie, utrwalił na długo w świadomości kulturowej starożytnych uprzedmiotowiony wizerunek kobiet jako „ułomnych”¹ współobywatelek².

Również przynależność kobiet do państwa rzymskiego charakteryzowała się brakiem równoprawnej pozycji prawno-społecznej, której źródeł należy szukać we wszechobecnym patrylinearyzmie, nakazującym podporządkowanie płci męskiej³. We wczesnym rozwoju prawa Rzymianie wykluczają kobiety od samodzielnego prowadzenia spraw prawnych, zamykając ich

¹ Takiego określenia użył Arystoteles w swoim dziele: *O pokoleniu zwierząt*, 4. 6.

² Platon wskazuje różnice obu płci, rzucając w tym porównaniu negatywne światło na kobiety, jednak nie odbiera obywatelkom prawa do uczestniczenia w życiu publicznym, dostrzegając ich możliwości intelektualne i umiejętności rządzenia, a nawet przewiduje włączenie „wybranych” kobiet do podejmowania decyzji politycznych [w:] Platon *Prawa*, 694de, 731ab, 790ab, 817c, 909e; *Timaeus*, 42 a-d, 90e-91d. Por. T. J. Saunders, *Plato on Women in the Laws*, [w:] A. Powell (red.), *The Greek World*, wyd. II, London, Routledge, 1995, s. 591-609 oraz rozważania związane z teorią płci u R.R. Ruether, *Gaia and God: An Ecofeminist Theology of Earth Healing*, London 1992.

³ D. 1.5.9 *Papinianus: In multis iuris nostri articulis deterior est condicio feminarum quam masculorum...* Por. E. Cantarella: *Le donne fino alle XII tavole*, [w:] *Società e diritto nell'epoca decemvirale. Atti del Convegno di Diritto Romano*, Copanello 3-7 giugno 1984, s. 172-173, 184, gdzie autorka poszukuje przyczyn wykształcenia się patriarchy jako formy organizacji społecznej archaicznego Rzymu, analizując pojęcie patrylinearyzmu i jemu przeciwnego matrylinearyzmu jako źródła matriarchy.

funkcje społeczne w obrębie domu i poddając je, gdy stawały się *sui iuris*, stałej opiece mężczyzn⁴. Stopniowo, od końca republiki, kobiety coraz bardziej się usamodzielniały, na co wpłynęły nowe funkcje gospodarcze i społeczne w rzymskim społeczeństwie, wzrost myśli humanistycznej, rozluźnienie związków rodowych czy rozszerzanie się małżeństw *sine manu*. Pozostały jednak kobiety na trwałe odsunięte od funkcji publicznych, a przez okres pryncypatu utrzymały się też, mimo pewnych zmian, liczne ograniczenia prywatnoprawne, nakazujące widzieć w niej – nawet jako obywatelce rzymskiej *sui iuris* – nadal „ułomną osobę fizyczną”⁵.

To społeczne i prawne uzależnienie obywaterek znajdowało swoje uzasadnienie w podtrzymywanym stale błędnym założeniu, jakoby osoba fizyczna płci żeńskiej nie gwarantowała podejmowania rozsądnych decyzji woli, ze względu na przypisaną jej słabość (*infirmitas sextus*), bezradność (*infirmitas consilii*), lekkomyślność (zmiennność usposobienia – *levitas animi*), czy nieznamość spraw sądowych (*forensium rerum ignorantia*)⁶.

Niezależnie od powyższego, każda istota ludzka podlegała w prawie rzymskim „warunkowości” nabycia zdolności prawnej, ze względu na wolność, pochodzenie etniczne, obywatelstwo, wady fizyczne, anomalie psychiczne czy religię, co pozbawiało ją równej i nieograniczonej podmiotowości nabywanej przez wszystkich z mocy prawa z chwilą urodzenia. Pełną zdolność do nieograniczonego zajmowania stanowiska podmiotu praw i obowiązków⁷ nabywało według prawa rzymskiego zdrowe dziecko płci męskiej *sui iuris* z chwilą urodzenia, pod warunkiem jednakże, że rodzice dziecka posiadali status obywateli rzymskich. Rzymianka nabywała zdolność prawną ograniczoną w zakresie zdolności prywatnoprawnej, a wręcz

⁴ Por. wstępnie M. Kaser, *Das römische Privatrecht* (dalej: RP), t. I, München 1971, s. 83–84. W literaturze polskiej osobny rozdział, poświęcony stanowisku kobiet, zamieścił B. Łapicki w swoim podręczniku: *Prawo rzymskie*, Warszawa 1948, s. 117–129.

⁵ Kobiety *sui iuris* stanowiły rodzinę dla siebie – D. 50.16.195.5 *Ulpianus: Mulier autem familiae suae et caput et finis est*. O ich miejscu jako obywaterek także D. 1.6.4 *Ulpianus: Nam civium Romanorum quidam sunt patres familiarum, alii filii familiarum, quaedam matres familiarum, quaedam filiae familiarum...* Por. Kaser, RP, t. I, s. 59 uw. 9; 95 uw. 4. O zmianach w sytuacji prawnej kobiet ibidem, s. 269; 277; także W. Wołodkiewicz, M. Zabłocka, *Prawo rzymskie. Instytucje*, Warszawa 2005, s. 82.

⁶ Por. G. 1.144: *...Veteres enim voluerunt feminas, etiamsi perfectae aetatis sint, propter animi levitatem in tutela esse; Ulp. Reg. 11.1: Tutores constituuntur tam masculis quam feminis: sed masculis quidem impuberibus dumtaxat propter aetatis infirmitatem, feminis autem tam impuberibus, quam puberibus, et propter sexus infirmitatem, et propter forensium rerum ignorantiam; D. 3.1.1.5 Ulpianus: Secundo loco edictum proponitur in eos, qui pro aliis ne postulent: in quo edicto excepti praetor sexum et casum, item notavit personas in turpitudine notabiles. sexum: dum feminas prohibet pro aliis postulare. et ratio quidem prohibendi, ne contra pudicitiam sexui congruentem alienis causis se immisceant, ne virilibus officiis fungantur mulieres...*

⁷ W istniejącym materiale źródłowym nie została sformułowana definicja podmiotu prawa czy zdolności prawnej. Terminem pełnej zdolności prawnej posługuje się W. Litewski, *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 1994, s. 129; patrz też s. 113.

bezpředmiotową w ramach zdolności publicznoprawnej, pomimo posiadania *status libertatis* oraz *status civitatis*. Wolnourodzone osoby płci żeńskiej wyłączono od prawa uczestniczenia i głosowania w zgromadzeniach narodowych (*ius suffragii*) oraz biernego prawa wyborczego do wszystkich urzędów magistratualnych (*ius honorum*)⁸. Sprawowanie funkcji publicznych i wszelkich obowiązków obywatelskich dotyczyło dojrzałych osób płci męskiej, które uprawnione były do piastowania urzędów oraz funkcji sędziego (*iudex*)⁹ czy wykonywania zawodu bankiera (*argentarius*)¹⁰, bez względu na ograniczający obywateli w innych dziedzinach *status familiae*¹¹.

W ramach zdolności prywatnoprawnej obywatelka podlegała licznym ograniczeniom w zakresie m.in. zdolności do sprawowania władztwa nad osobami w postaci *manus* lub *tutela*, zdolności dziedziczenia i sporządzenia testamentu, zdolności majątkowej, zdolności sądowej oraz w sferze niektórych uprawnień (prawo patronatu, *contubernium* i *ius conubii*) wynikających z prawa osobowego i rodzinnego.

2. Prawo sprawowania opieki (*tutela*), ukształtowane w oparciu o model rodziny agnacyjnej, określane jako prawo i władza nad wolnymi osobami, dana i dozwolona przez prawo obywatelskie w celu opiekowania się tymi, którzy z powodu swego wieku (*tutela impuberum*) lub osiągnięcia dojrzałości ze względu na płeć (*tutela mulierum*) jej podlegają, przysługiwało jedynie dojrzałym obywatelom, zdolnym do dokonywania czynności praw-

⁸ D. 50.17.2 Ulpianus: *Feminae ab omnibus officiis civilibus vel publicis remotae sunt et ideo nec iudices esse possunt nec magistratum gerere nec postulare nec pro alio intervenire nec procuratores existere. Item impubes omnibus officiis civilibus debet abstinere; Aulus Gellius, Noctes Atticae 5,19,10: Neque pupillus autem neque mulier, quae in parentis potestate non est, adrogari possunt: quoniam et cum feminis nulla comitorum communio est et tutoribus in pupillos tantam esse auctoritatem potestatemque fas non est, ut caput liberum fidei suae commissum alienae ditioni subiciant.* Por. Kaser, *RP*, t. I, s. 63 uw. 31; 277 uw. 30. Interesujące są tu odniesienia do niedojrzałych, również wyłączonych z podobnych względów od samodzielnego uczestniczenia w życiu publicznym – Kaser, *RP*, t. I, s. 96; 138; T. Palmirski, *Digesta justyniańskie. O różnych regułach dawnego prawa*, Zeszyty Prawnicze UKSW 6.2, Warszawa 2006, s. 260–261.

⁹ Kobiety, tak samo jak niewolnicy, głuchoniemi czy chorzy umysłowo, nie mogły sprawować urzędu sędziego – M. Kaser, *Das römische Zivilprozessrecht* (2. Aufl. neu bearbeitet von K. Hackl), München 1996 (dalej: RZ), s. 195; także w procesie kognicyjnym, s. 482 uw. 8.

¹⁰ Kobiety nie mogły – D. 2.13.12 Callistratus: *Feminae remotae videntur ab officio argentarii, cum ea opera virilis sit.*

¹¹ D. 1.6.9 Pomponius: *Filius familias in publicis causis loco patris familias habetur, veluti ut magistratum gerat, ut tutor detur*; D. 14.6.1.3 Ulpianus: *In filio familias nihil dignitas facit, quo minus senatus consultum macedonianum locum habeat: nam etiamsi consul sit vel cuiusvis dignitatis, senatus consulto locus est: nisi forte castrense peculium habeat: tunc enim senatus consultum cessabit.* Por. O. F. Robinson, *The Status of women in Roman private law*, The Juridical Review. The Law Journal of Scottish Universities, 1987, s. 146. Zachowywały natomiast równą z *filiis familias* pozycję w prawie karnym i sakralnym, ponosiły również zawsze odpowiedzialność za delikty – Kaser, *RP*, t. I, s. 63; 84; Volterra, *Istituzioni*, s. 555.

nych¹². Nie zmieniło tego stanu rzeczy zniesienie opieki ustawowej (*tutela legitima agnatorum*) w ramach *tutela mulierum*, początkowo o charakterze warunkowym na podstawie *ius trium liberorum*¹³, a z czasem bezwarunkowym na mocy *lex Claudia de tutela mulierum*¹⁴. Do czasu wydania ostatniej z ustaw potwierdzenia dokonania czynności prawnej (*auctoritas tutoris*) udzielał *tutor* ustawowy¹⁵, przeważnie najbliższy agnat kobiety, z reguły przeciwny udzieleniu zgody, szczególnie w przypadku czynności powodujących uszczuplenie posiadanego majątku. Pomimo złagodzenia warunków sprawowania *tutela* poprzez możliwość przymuszenia opiekuna przez pretora do udzielenia *interpositio auctoritatis*¹⁶ oraz skorzystania z prawa do jego zmiany w ramach *coemptio tutelae evitandae causa*¹⁷, instytucja ta utrzymała się do końca okresu prawa klasycznego¹⁸.

Silna pozycja mężczyzn, zarówno z tytułu niepodlegania przymusowej opiece po osiągnięciu dojrzałości, jak i przywilejowi jej sprawowania nad innymi osobami, nie pozwoliła na przenoszenie praw w ramach władzy rodzinnej *per feminas*, uniemożliwiając wykształcenie się pojęcia *potestas maritris* i przeniesienie władzy nad osobami w ręce agnatów matki, czy sprawowanie pieczy nad innymi osobami z prawem przysposobiania włącznie¹⁹.

¹² Por. m. in. *Ulp. Reg.* 11.24; G. 1.142 i 145; I. 1.13.1; Kaser, *RP*, t. I, s. 88; 278; W. Kozubski, *Opieka nad kobietami w prawie rzymskim*, Kraków 1922, s. 23; Wołodkiewicz, Zabłocka, *Prawo rzymskie. Instytucje*, s. 109–111.

¹³ Przywilej uwolnienia się od opieki przez wolnourodzoną kobietę pod warunkiem wydania na świat trojga dzieci zawarty został w *lex Iulia et Papia Poppaea*, dotyczył także dzieci pozamażeńskich – G. 1.194; I. 3.7. Por. M. Zabłocka, *Przemiany prawa osobowego i rodzinnego w ustawodawstwie dynastii julijsko-klaudyjskiej*, Warszawa 1987, s. 108.

¹⁴ Pomimo zmian nadal utrzymano w mocy prerogatywy pozostałych opiekunów *tutor testamentarius* oraz *tutor Atilianus*, którzy zobowiązani byli do udzielania upoważnienia *auctoritas tutoris* do zawierania aktów prawnych, bez potwierdzenia *auctor fit* zawarta czynność prawna była nieważna – Zabłocka, *Przemiany prawa osobowego...*, s. 111.

¹⁵ Opiekuna ustawowego nie można było przymusić do udzielenia kobiecie *interpositio auctoritatis*, np. na sporządzenie testamentu, alienację *rerum Mancipi* czy zaciągnięcie zobowiązania, chyba że wchodziła w rachubę ważna przyczyna – por. G. 1.192; Kaser, *RP*, t. I, s. 278.

¹⁶ Gaius (G. 2.190) wspomina o potrzebie sprawowania opieki ze względu na częste przypadki oszukiwania kobiet, jednakże ostatecznie stwierdza, że pełnoletnie kobiety same przecież prowadzą swoje sprawy i w niektórych wypadkach opiekun daje swoją zgodę (*interponit auctoritatem*) wyłącznie dla pozorów (G. 1.194).

¹⁷ W celu uniknięcia opieki *tutelae evitandae causa* dokonywano czynności powierniczej *fiduciae causa*, a następnie oddawano kobietę za pośrednictwem *mancipium* wskazanej „nieodłącznej” osobie płci męskiej, która wyzwalała ją z *mancipium* stając się opiekunem powierniczym *tutor fiduciarius* – G. 1.114 i 115; 1.137a. Por. Kaser, *RP*, t. I, s. 324; Zabłocka, *Przemiany prawa osobowego...*, s. 107.

¹⁸ Informacje o jej sprawowaniu zawierają jako ostatnie konstytucje cesarza Dioklecjana z lat 293 i 294 – patrz Fr. Vat. 325 i 326; K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, Warszawa 1997, s. 260; M. Zabłocka, *Zanikanie instytucji tutela mulierum w prawie rzymskim*, PK, 30, 1987, 3–4, s. 239–252.

¹⁹ Proste uzasadnienie tak długo utrzymującego się ograniczenia: kobiety zaś nie mogą adoptować żadnym sposobem, gdyż nie mają *in potestate* nawet swoich rodzonych dzieci [w:] G. 1, 104: *Feminae vero nullo modo adoptare possunt, quia ne quidem naturales liberos in potestate habent*; także D. 50.16.196.1 *Ulpianus: Feminarum liberos in familia earum non esse palam est, quia qui nascuntur, patris familiam sequuntur*. Por. Kaser, *RP*, t. I, s. 348; Wołodkiewicz, Zabłocka, *Prawo rzymskie. Instytucje*, s. 82.

Konsekwencją takiego stanu rzeczy było wyłączenie matek od prawa formalnego sprawowania opieki nad dziećmi²⁰. Od czasów Aleksandra Sewera możliwy był warunkowy wpływ matki na wybór osoby sprawującej opiekę, tj. prawo do wskazania opiekuna w testamencie w ramach *tutela testamentaria*, jeżeli w spadku pozostawiła cały majątek dziecku, a jej wybór dodatkowo został zatwierdzony przez magistraturę²¹. Jedynie w ramach *tutela dativa* możliwe było wystąpienie matki do magistratury z wnioskiem (*postulatio tutoris*) o ustanowienie opieki, jednak krąg osób uprawnionych do jego złożenia ujęto szeroko, uprawniając na takich samych zasadach pozostałych bliskich kognatów, powinowatych, osoby zaprzyjaźnione z rodzicami dziecka czy faktycznie sprawujące opiekę.

3. Za panowania cesarza Klaudiusza przyznano po raz pierwszy obywatelkom prawo ustawowego dziedziczenia po swoich dzieciach, następnie za Hadriana wydano uchwałę *SC Tertullianum*, dzięki której kobiety uzyskały pretorskie prawo dziedziczenia w klasie *unde legitimi*, o ile spełniły wymóg posiadania trojga dzieci *ius trium liberorum*. Kolejna uchwała (*SC Orfitianum*), wydana za panowania Marka Aureliusza w 187 r. n.e., wprowadziła prawo dziedziczenia po matce przed wszystkimi agnatami pod warunkiem, że matka posiadała status osoby *sui iuris*. Do czasu jej wydania obowiązywał wręcz przeciwny wymóg – jeżeli matka była osobą *sui iuris*, nie było możliwe dziedziczenie między nią a dziećmi w ogóle, co można traktować jako szczególnego rodzaju „karę” za nabycie niezależności w ramach statusu *sui iuris*. Postanowienia obu uchwał objęły swoją regulacją również dzieci zrodzone ze związków pozamałżeńskich²².

Obywatelki początkowo posiadały bierną zdolność do nabycia spadku na podstawie testamentu (*testamenti factio passiva*), ograniczono jednak *hereditatis aditio* wymogiem potwierdzenia przez opiekuna. Obowiązywały również inne ustawowe ograniczenia w zdolności do nabycia spadku²³.

Kobiety *sui iuris* były pozbawione zdolności do sporządzenia testamentu (*testamenti factio activa*), która stanowiła kwalifikowany składnik zdolności do czynności prawnych i przysługiwała jedynie obywatelom rzym-

²⁰ Jedynie ze względu na prawidłowy rozwój dziecka w okresie niemowlęctwa i wczesnego dzieciństwa, dzieci pozostawiano pod ich faktyczną opieką, przyznając prawo do wychowywania. Por. Kaser, *RP*, t. I, s. 300 uw. 4; 353; G. Kuleczka, *Prawo rzymskie epoki pryncypatu wobec dzieci pozamałżeńskich*, Wrocław 1969, s. 84–85; T. Kunderewicz, *Geneza opieki na dziećmi w prawie rzymskim*, PK, 23 (1980) nr 3–4, s. 287.

²¹ Nadal pozostała nieuregulowana kwestia sprawowania przez matki opieki nad dziećmi, a niekorzystny stan prawny utrzymał się do wydania konstytucji za Teodozjusza w roku 390 n.e.; Kuleczka, *Prawo rzymskie epoki pryncypatu...*, s. 86.

²² Kuleczka, *Prawo rzymskie epoki pryncypatu...*, s. 91.

²³ Zwłaszcza *lex Voconia* z 169 r. p.n.e., która ograniczyła spadkobranie zamożnych obywateli rzymskich; Volterra, *Istituzioni*, s. 710.

skim *sui iuris* płci męskiej²⁴. Wyłączenie kobiet, obok cudzoziemców, niewolników, osób *alieni iuris* oraz marnotrawców, z grona osób uprawnionych do jego sporządzenia, przyniosło zamierzony skutek braku dyspozycji testamentowych kobiet, tym bardziej, że początkowo nawet udzielenie potwierdzenia *auctoritas tutoris* było bezskuteczne²⁵.

Istniała jednak możliwość sporządzenia testamentu przez kobiety na mocy *coemptio fiduciaria*, przeprowadzonej *testamenti faciendi gratia*²⁶. Taki stan rzeczy istniał najprawdopodobniej do czasu uchwalenia *senatus consultum* za cesarza Hadriana, umożliwiającego już sporządzenie testamentu bez dokonywania *coemptionis*, jeśli tylko kobieta skończyła 12 lat i uwolniła się spod opieki²⁷. Najwyraźniej wydanie *lex Claudia de tutela mulierum*, znoszącej opiekę ustawową nad kobietami, nie ułatwiło sporządzenia testamentu, albowiem nadal utrzymuje się *fiduciaria coemptio*, co potwierdza regulacja *senatus consultum* Hadriana wyraźnie odnosząca się do zniesienia wymogu *coemptio*. Kobiety znajdujące się pod opieką powinny testować za zgodą opiekuna, w przeciwnym razie testament będzie wedle *ius civile* nieważny²⁸.

Obywatelki zostały ponadto odsunięte od funkcji świadka podczas formalnego sporządzania testamentu, sytuując je wśród innych tego rodzaju enumeratywnie wyliczonych osób: *alieni iuris*, niedojrzałych, niewolników, chorych umysłowo, głuchych i niemych, marnotrawców oraz wszystkich innych, którzy zostali uznani za bezecnych (*improbi et intestabiles*), choć nie wydaje się, aby w odniesieniu do kobiet było to poparte jakąkolwiek racjonalną przyczyną, jak ma to miejsce w przypadku pozostałych wyłączo-

²⁴ Kaser, *RP*, t. I, s. 682. Już od ustawy XII Tablic mogły natomiast kobiety dziedziczyć beztestamentowo jako *sui heredes*, chociaż i tu rozwój był stopniowy, podobnie jak przy niedojrzałych – ibidem, s. 96.

²⁵ Kaser, *RP*, t. I, s. 683. Wraz ze zniesieniem *tutela mulierum* zniknęło ograniczenie kobiet *sui iuris* co do wymogu zgody opiekuna przy sporządzaniu testamentu.

²⁶ G. 1.115a: *Olim etiam testamenti faciendi gratia fiduciaria fiebat coemptio: Tunc enim non aliter feminae testamenti faciendi ius habebant, exceptis quibusdam personis, quam si coemptionem fecissent remancipataeque et manumissae fuissent; sed hanc necessitatem coemptionis faciendae ex auctoritate divi Hadriani senatus remisit.* Por. Volterra, *Istituzioni*, s. 110 uw. 1, który wskazuje jednocześnie (s. 768) na punkty dyskusyjne w kwestii dopuszczalności sporządzania testamentu przez kobiety.

²⁷ W źródłach znaleźć można opisy ceremonii podpisywania ostatniej woli przez kobiety jeszcze przed reformami Hadriana – por. np. Pliniusz *Epistulae* 2, 20 oraz 7, 24; Robinson, *The Status of women in Roman private law*, s. 151. Określenie granicy wieku na lat 12 dla prawnego nabycia potencjalnej możliwości sporządzenia testamentu postawiła paradoksalnie płeć piękna w korzystniejszej sytuacji od mężczyzn, z tego względu, że do 14 roku życia nie mogli sporządzić testamentu, nawet za zgodą opiekuna – G. 2.113: *Videntur ergo melioris conditionis esse feminae quam masculi; nam masculus minor annorum XIII testamentum facere non potest, etiamsi tutore auctore testamentum facere uelit, femina uero potest; facta enim XII annorum testamenti faciendi ius nanciscitur.*

²⁸ G. 2.118: *Observandum praeterea est, ut, si mulier quae in tutela est faciat testamentum, tutore auctore facere debeat: alioquin inutiliter iure civili testabitur.*

nych osób²⁹. Sugerowano wręcz, by jako świadkowie występowały osoby starsze, zasłużone, wolnourodzone płci męskiej, odradzając udział kobiet³⁰. Należy przyjąć, że tak samo jak *tutela mulierum* i związane z nią ograniczenia w zdolności do dokonywania czynności prawnych, również brak zdolności uczestniczenia jako świadek przy sporządzaniu testamentu oraz niedostępność *testamenti factio activa*, spowodowane było ograniczeniem zdolności majątkowej obywaterek w ogólności³¹.

4. Obywatelka posiadała co prawda czynną zdolność majątkową, jednak ograniczono jej bierną zdolność majątkową, co uniemożliwiało występowanie jako podmiot pewnych zobowiązań, ważnych według *ius civile*.

Status majątkowy obywaterek miał podstawowe znaczenie w zakresie zdolności majątkowej, a objęcie kontrolą posiadanych i zarządzanych przez nie majątków powodowało ograniczenie zdolności do dokonywania pewnych czynności prawnych, oddziałując negatywnie na ich samodzielność w większości sfer życia prywatnego. Zbyt ostentacyjne akcentowanie swojej samodzielności oraz wysokiej pozycji społecznej było źle postrzegane, od kobiet nadal wymagano skromności i umiarkowania, co zmuszało je do zawołowanego sposobu prowadzenia swoich interesów³². Kobieta *sui iuris* mogła samodzielnie zarządzać swoim majątkiem, jednak najczęściej przekazywała zarząd innej przez siebie wybranej osobie, na podstawie odwołalnego w każdym czasie kontraktu zlecenia.

Posiadanie ograniczonej zdolności do czynności prawnych uniemożliwiało podejmowanie pewnych, przedmiotowo określonych czynności prawnych na dokonanie których wymagano *auctoritas* opiekuna. Źródła zawierają listę czynności prawnych, związanych z prowadzeniem spraw majątkowych, wywołujących skutki w zakresie prawa cywilnego i wymagających *auctoritas*³³. Poza już wspomnianym sporządzeniem testamentu i objęciem spadku (*aditio hereditatis*) należały do nich: mancypancja, zbycie rzeczy *res Mancipi*, *acceptilatio*, *in iure cessio*, *legis actio* i *iudicium legiti-*

²⁹ I. 2.10,6: ...*Testes autem adhiberi possunt ii cum quibus testamenti factio est. sed neque mulier neque impubes neque servus neque mutus neque surdus neque furiosus nec cui bonis interdictum est, nec is quem leges iubent improbum intestabilemque esse, possunt in numero testium adhiberi*; por. Volterra, *Istituzioni*, s. 749. Odsunięcie kobiet od występowania w charakterze świadków należy traktować jako z góry przypisany im brak wiarygodności, uczciwości, obyczajności czy powagi, bo tak ogólnie ujęte wymogi stawiano osobom, które uznawano za godne do złożenia wiarygodnych zeznań i występowania w roli świadków.

³⁰ D. 22.4.6 *Ulpianus: Si de tabulis testamenti deponendis agatur et dubitetur, cui eas deponi oportet, semper seniore iuniori et amplioris honoris inferiori et marem feminae et ingenium libertino praeferemus.*

³¹ Tak np. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, s. 202; Łapicki, *Prawo rzymskie*, s. 127.

³² Por. S. Pomperoy, *Goddesses, Whores and Slaves: Women in Classical Antiquity*, New York 1975, s. 181–185.

³³ Liv. 34, 2: ...*Maiores nostri nullam ne privatam quidem rem agere feminas sine auctore voluerunt.* Co do listy patrz Kaser, *RP*, T. I, s. 277–278; Volterra, *Istituzioni*, s. 110.

mum, wyzwolenie, wszelkiego rodzaju zadłużanie się (czynności obligacyjne), czy dokonanie innej czynności prawnej, której skutki mogły pogorszyć sytuację majątkowo-prawną obywatelki, *coemptio*, ustanowienie posagu, udzielenie zezwolenia własnej wyzwolenicy na *contuberium* z obcym niewolnikiem. Nie było wymagane natomiast pozwolenie opiekuna na przeniesienie posiadania, zbycie rzeczy z kategorii *res nec Mancipi*, ustanowienie prokuratora oraz przyjęcie wykonania świadczenia z zobowiązania, ponieważ wolno było podopiecznym poprawiać swoją sytuację bez jego zgody³⁴. Osobne regulacje dotyczyły udzielenia przez kobiety pożyczki pieniężnej (G. 2.81–82), zaś uchwała z czasów cesarza Klaudiusza (*SC Velleianum* z 46 r. n.e.) nakładała ograniczenia w zakresie stosowania intercesji, a mianowicie od momentu jej wydania kobiety nie mogły występować w charakterze poręczycieli, tak przy kontraktach werbalnych, jak też przy nieformalnych umowach zabezpieczających poprzez przyrzeczenie zapłaty cudzego długu (*constitutum debiti alieni*). Uzasadniano to niedostatecznym doświadczeniem obywaterek w zawieraniu stosunków obligacyjnych³⁵.

Zarówno możliwość przymuszenia opiekuna do udzielenia *auctoritas*, jak i rozpowszechnianie się czynności nieformalnych *iuris gentium*, wypierających najstarsze formy zaciągania zobowiązań w obrocie prawno-gospodarczym, a także stopniowe upraszczanie czynności prawnych oraz wprowadzanie nowych instytucji pozwoliło na utrzymanie tego wymogu, nie dłużej jednak jak do końca okresu klasycznego.

5. Ograniczeniu podlegała również zdolność sądowa kobiet, czyli możliwość prawnego dochodzenia swych roszczeń przed sądem rzymskim. Dojrzałym obywatelkom rzymskim przysługiwała dopiero od początku pryncypatu³⁶.

Brak zdolności sądowej oraz procesowej miał miejsce w ramach pierwotnie ukształtowanego procesu legisakcyjnego. Do udziału w postępowaniu dopuszczano jedynie obywateli *sui iuris* występujących osobiście. Jedy- nym wyjątkiem od tej reguły było dopuszczenie opiekuna za *infans* przy procesach o wolność czy kuratora działającego za chorych psychicznie i marnotrawców. Pierwotny proces legisakcyjny został z czasem wyparty przez uproszczony i powszechnie dostępny proces formułkowy i dopiero od tego momentu można rozpatrywać zdolność procesową kobiet, gwarantowaną posiadaniem obywatelstwem, choć i tak ograniczoną tylko częściową

³⁴ G. 2.83: *Et ex contrario omnes res tam Mancipi quam nec Mancipi mulieribus et pupillis sine tutoris auctoritate solui possunt, quoniam meliorem condicionem suam facere eis etiam sine tutoris auctoritate concessum est.*

³⁵ Jednakże zakaz ten nabierał mocy prawnej i mógł być skuteczny dopiero w momencie wydania orzeczenia z polecenia magistratury, a do tego czasu dokonana intercesja, pomimo zakazu, była ważna na gruncie prawa cywilnego. Oznaczało to, że dopiero, kiedy pozwano kobietę na podstawie aktu intercesyjnego z tytułu naruszenia zakazu, pretor udzielał *exceptio senatusconsulti*, która była podstawą uwolnienia obywatelki.

możliwością uczestnictwa w procesie³⁷. Kobiety *sui iuris* mogły być stronami w postępowaniu formułkowym, z wyjątkiem *iudicia legitima*, obostrzonych wymogiem *auctoritas tutoris*. Nie istniały natomiast przeszkody, by opiekun samodzielnie prowadził proces za kobietę lub by mogła osobiście występować w charakterze świadka procesowego³⁸. Nadal odmawiano jej jednak prawa do składania wniosków w imieniu innych osób (*postulare pro alios*)³⁹.

6. W społeczeństwie rzymskim istniały również inne zasady dyskryminujące wybrane grupy społeczeństwa, do których należy zaliczyć brak akceptacji dla bliskich relacji między osobami wolnymi i niewolnymi oraz pochodzących z różnych grup społecznych.

Tak np. kobieta, aby dokonać czynności wyzwolenia niewolnika, początkowo musiała uzyskać zgodę opiekuna. Po dokonaniu wyzwolenia posiadała również ograniczone prawo patronatu nad osobą przez nią wyzwoloną, a wyzwolenica miała obowiązek wystąpienia o ustanowienie opiekuna na podstawie *legis Atiliae* (na prowincji *legis Iuliae et Titiae*), ponieważ zgodnie z prawem nie mogła znajdować się pod opieką patronki (G. 1,194).

Dopiero przyznanie przywileju *ius trium liberorum* zmieniło na lepsze pozycję patronki w stosunku do wyzwolenców w prawie spadkowym. Co prawda zarówno córce, wnuczce, jak i prawnuczce przysługiwały te same prawa jak patronom, jednak wykształcona późniejsza praktyka pretorska pomijała kobiety w nabywaniu spadków po wyzwolencach, przyznając je najczęściej dzieciom płci męskiej. Aby wyegzekwować swoje prawa, kobieta musiała dochodzić *bonorum possessio contra tabulas testamenti* po wyzwolencu przeciwko adoptowanemu synowi, żonie lub synowej, które znajdowały się *in manu*, oczywiście pod warunkiem otrzymania *ius trium liberorum*⁴⁰.

³⁶ Dotyczy to także zdolności procesowej, która łączyła się na ogół ze zdolnością do czynności prawnych, w ramach czynnej i biernej legitymacji procesowej, czyli możliwości występowania w określonym procesie w roli powoda czy pozwanego. Por. Kaser, RZ, s. 62; 206; W. Litewski, *Rzymski proces cywilny*, Warszawa 1988, s. 21. Wołodkiewicz, Zabłocka, *Prawo rzymskie. Instytucje*, s. 279.

³⁷ W procesie karnym kobiety nie posiadały z reguły zdolności, by występować z oskarżeniem, wyjątkiem było dochodzenie krzywdy wyrządzonej obywatelce lub jej krewnym. Por. CTh. 9.1.3 oraz W. Litewski, *Rzymski proces karny*, Kraków 2003, s. 80.

³⁸ D. 22.5.18 *Paulus: Ex eo, quod prohibet lex Julia de adulteriis testimonium dicere condemnatam mulierem, colligitur etiam mulieres testimonii in iudicio dicendi ius habere*. Rolę świadków i biegłych spełniały także np. akuszerki. Por. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, s. 113; Litewski, *Rzymski proces cywilny*, s. 61.

³⁹ Kaser, RZ, s. 207 uw. 32. Pełną zdolność procesową uzyskały kobiety w procesie kognicyjnym – Kaser, RZ, s. 483; Litewski, *Rzymski proces cywilny*, s. 40, 82.

⁴⁰ G. 3.46: *Filia uero patroni et neptis ex filio et proneptis ex nepote filio nato prognata olim quidem habebant idem ius, quod lege XII tabularum patrono datum est; praetor autem non nisi uirilil sexus patronorum liberos uocat; filia uero ut contra tabulas testamenti liberti aut ab intestato contra filium adoptiuum uel uxorem nurumue, quae in manu fuerit, bonorum possessionem petat, trium liberorum iure lege Papia consequitur; aliter hoc ius non habet*. Por. też G. 3.50. *Lex Papia* dała patronkom wolnourodzonym, które wyróżniało *ius trium liberorum*, te same prawa, jakie przysługiwały patronowi.

Co do majątków wyzwolenic, jeśli zmarły bez testamentu, to już wedle postanowień ustawy XII Tablic spadek przypadał patronce wykluczając w ten sposób potomstwo wyzwolenicy, nawet jeśli patronce nie przysługiwało *ius trium liberorum*. Z kolei posiadanie *ius trium liberorum* było podstawą nabycia uprawnień *contra testamentum* wyzwolenicy, jeżeli ta sporządziła testament (G. 3,51 i 52). W przypadku *capitis deminutio* wyzwalającej automatycznie wygasały jej uprawnienia ustawowe, a do dziedziczenia dopuszczano dzieci wyzwolonej.

Obywatelki podlegały ponadto ograniczeniom zarówno w zawieraniu ważnego rzymskiego małżeństwa (*iustum matrimonium*), jak i pozostawiania w związkach nieformalnych.

Restrykcyjny charakter ograniczeń stosowanych wobec kobiet, znalazł swoje odzwierciedlenie w wydaniu *SC Claudianum* z r. 52 n.e., na podstawie której obywatelki utrzymujące bliskie kontakty z cudzymi niewolnikami, pomimo trzykrotnego upomnienia ze strony jego właściciela, narażały się na utratę wolności. Kobiety zamężne mogły dodatkowo odpowiadać za popełnienie cudzołóstwa (*adulterium*). Rzymianka żyjąca z cudzym niewolnikiem musiała się również liczyć z komplikacjami związanymi ze statusem dzieci w takim związku zrodzonych. Jeżeli na podstawie porozumienia z właścicielem niewolnika jej status nie ulegał zmianie, to dzieci stawały się niewolnikami⁴¹. Z kolei, jeżeli niewolnik był jej własnością, dziecko posiadało status człowieka wolnego, jednak zaliczane było do szerokiego grona dzieci pozamałżeńskich⁴².

Należy też zwrócić uwagę na zakazy małżeńskie związane z przynależnością do różnych grup społecznych o charakterze stanowym, jak też wynikające z nierównej pozycji socjalnej o charakterze majątkowym⁴³. Wyzwoleniec, będący obywatelem, posiadał *ius conubii*, ograniczone jednak

⁴¹ G. 1.84: *Ecce enim ex senatus consulto Claudiano poterat civis Romana, quae alieno servo volente domino eius coit, ipsa ex pactione libera permanere, sed servum procreare; nam quod inter eam et dominum istius servi convenerit ex senatus consulto ratum esse iubetur. Sed postea divus Hadrianus iniquitate rei et inelegantia iuris motus restituit iuris gentium regulam, ut cum ipsa mulier libera permaneat, liberum pariat.*

⁴² Co do regulacji prawnych dotyczących statusu dzieci zrodzonych ze związków mieszanych: obywateli i nieobywateli rzymskich patrz m.in. G. 1, 71–95; M. Kaser, *RP*, t. I, s. 241; G. Kuleczka, *Prawo rzymskie epoki pryncypatu...*, s. 70.

⁴³ Wśród powyższego podziału można wyodrębnić te odnoszące się ściśle do określonych grup zawodowych, obejmujące np. żołnierzy w trakcie pełnienia służby wojskowej, senatorów, urzędników czy prostytutki, które należały do odrębnej grupy zawodowej. Jako przeszkodę małżeńską o charakterze przemijającym (czasowym) traktowano *tempus legitimi*, tj. czas trwania żałoby po zmarłym mężu. Przestrzeganie powyższych uregulowań poddane było nadzorowi cenzorów – patrz W. Mossakowski, *Działalność cenzorów w zakresie ochrony dobrych obyczajów*, [w:] *Crimina et mores. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, pod red. M. Kuryłowicza, Lublin 2001, s. 113–120; P. Niczyporuk, *Żałoba i powtórne małżeństwo wdowy w prawie rzymskim*, Białystok 2002, s. 63.

ustawami cesarza Augusta, zakazującymi małżeństw wyzwolenców z osobami stanu senatorskiego⁴⁴. Wolnourodzona obywatelka *sui iuris* nie podlegała takim ograniczeniom, jednakże pewne ograniczenia nałożone na mężczyzn, mające charakter przeszkód małżeńskich, wpływały negatywnie na możliwość realizacji *ius conubii* przez obywatelki rzymskie z osobami podlegającymi ograniczeniom. Względy etniczne i polityczne były zapewne podstawą wprowadzenia zakazu zawierania małżeństw urzędników rzymskich w prowincjach z obywatelkami tych prowincji⁴⁵. Podobny charakter miało wprowadzenie ogólnego zakazu zawierania małżeństw przez legionistów, istniejącego zarówno podczas odbywania służby wojskowej trwającej od 25 do 30 lat, jak też po jej zakończeniu, co zmuszało stacjonujących w prowincjach legionistów do zawierania z miejscowymi kobietami nie rzymskich małżeństw, lecz związków pozamałżeńskich (najczęściej konkubinatu)⁴⁶.

7. Różnorodność ograniczeń nałożonych na kobiety świata rzymskiego podyktowana była przede wszystkim implikacjami rodzinnymi w liniach męskich, podobnie jak próby uzasadnienia odmienności płci żeńskiej, uniemożliwiającej zarówno samodzielność kobiet, jak i przyjęcie odpowiedzialności za losy innych. W ten sposób podtrzymywany był w społeczeństwie rzymskim wizerunek ułomnych prawnie i społecznie jednostek (kobiet), traktowanych jako obywatele gorszej płci, całkowicie wyeliminowanych z udziału w życiu publicznym, jak również poddanych różnorodnym ograniczeniom w zakresie prawa prywatnego.

⁴⁴ Zakaz ten wprowadzony ustawami małżeńskimi Oktawiana Augusta i kontynuowany przez jego następców, dotyczył małżeństw zawieranych między osobami wolnourodzonymi a kobietami o nagannej reputacji oraz senatorami a aktorkami, stręczycielkami, cudzołożnicami, kobietami zniesławionymi czy nierządnicami. Wprowadzono też regulacje, na mocy których zawarte małżeństwo stawało się związkiem pozamałżeńskim. Za cesarza Marka Aureliusza wydano *senatus consultum*, które stanowiło, że związek senatorskiego descendenta z osobą o statusie wyzwolenca uznawany był za związek pozamałżeński, natomiast z chwilą rezygnacji z funkcji zawarte małżeństwo było ważne w świetle prawa. Por. G. Kuleczka, *Prawo rzymskie epoki pryncypatu...*, s. 49; M. Zabłocka, *Przemiany prawa osobowego...*, s. 35.

⁴⁵ D. 23.2.38 Ulpianus: *Si quis officium in aliqua provincia administrat, inde oriundam vel ibi domicilium habentem uxorem ducere non potest*; zakaz ten nie obejmował osób żyjących w konkubinacie – D. 25.7.5: *...concupinam ex ea provincia, in qua aliquid administrat, habere potest*.

⁴⁶ Powszechny charakter związków przyczynił się do wydania rozporządzeń cesarskich i dyplomów, nadających legionistom po zakończeniu służby *conubium* z mieszkankami prowincji, które po zwolnieniu ze służby mogli pojąć za żony oraz nadania obywatelstwa licznym dzieciom zrodzonym w związkach pozamałżeńskich. W zakresie spadkobrania sytuacją dzieci żołnierskich zainteresował się cesarz Hadrian wydając *Epistula Hadriani de bonorum possessione liberis militum danda*, w której postanowił nadać *bonorum possessio* w klasie *unde cognati* po ojcu. Por. Kuleczka, *Prawo rzymskie epoki pryncypatu*, s. 11, 83.

Summary

Citizenship of Rome as „disabled natural person”

In ancient societies the legal and social status of women was determined by omnipresent patriarchy, according to which a man (father, husband) was the only subject of rights and obligations. This rule applied both to state and private matters. Status of women in the Roman state was characterized by unequal legal and social position.

Throughout the empire period, excluding women from all public functions continued. Due to *sui iuris* custody over women as well as many private limitations women were excluded from carrying out legal matters. As a result, the citizenship became the „disabled natural person”. It was the effect of an incorrect assumption that the female was not able to take the reasonable decisions due to her natural weakness (*infirmitas sextus*), helplessness (*infirmitas consilii*), levity (*levitas animi*) and ignorance of court matters (*forensium rerum ignorantia*).

Within legal capacity, the citizenship was subject to many limitations in the following matters: the ability of domination over *manus* or *tutela* persons, inheritance, capacity to manage the property, capacity to sue and capacity to take legal actions, i.e. the possibility of taking actions in the commercial trade *ius commercii*, the ability to celebrate a valid Roman marriage *ius conubii*, the ability to take part in a lawsuit as well as the testamentary capacity as the part of law of inheritance.